

RAŠYTOJŲ SANTYKIS SU VALDŽIA SOVIETMEČIU: METODOLOGINIAI SPRENDIMAI VOKIEČIŲ LITERATŪROS MOKSLE

Rimantas Kmita

Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto

Šiuolaikinės lietuvių literatūros skyriaus mokslinis stažuotojas

Straipsnyje pristatomi naujausi vokiečiųkalbiai VDR literatūros tyrimai (A. Borgwardt, W. Emmerich, H. Fuhrmann ir kt.) ir svarstoma, kokie metodologiniai sprendimai būtų aktualiausi lietuvių sovietologijai. Ribotą, su konkrečia istorine situacija prasilenkiantį dichotominį pasipriešinimo ir prisitaikymo diskursą siūloma keisti detalio įvairiais šaltiniais paremta rašytojo situacijos, konfliktų su valdžia ir jų vystymosi eigos analize, kompleksišku politinių ir kultūrinių strategijų vertinimu, subtilesnių būdų nevienodiems rašytojų ir valdžios santykiams įvardyti paieška.

Straipsnyje kviečiama permąstyti galios sampratą, kuri turėtų apimti ir neišvengiamą pavaldinio lojalumą, įvairiakrypčius, nuolat kintamus ryšius galios lauke, taip pat kultūrinėje erdvėje veikiančios asmenybės homogeniškumo ir heterogeniškumo problemiką, prišiamamų socialinių vaidmenų rinkinius. Problemiškas apžvelgiamuose tyrimuose lieka simbolinės ir politinės elgsenos suderinimas bei vertinimas.

Kuo toliau tolsta sovietmetis, tuo aiškiau matyti, kad nebepakanka moralinio, etinio sovietmečio vertinimo, kad kultūrinio, visuomeninio, politinio pasipriešinimo ir prisitaikymo dichotominė schema apie sovietmetį nedaug ką gali pasakyti. Keičiasi pasipriešinimo ir prisitaikymo sampratos, keičiasi ir sovietmečio kultūros tyrimo lūkesčiai. Kokie tyrimo metodai, požiūrio perspektyvos, pradžios pozicijos galėtų padėti adekvačiau suprasti tą laiką, jo literatūros lauko struktūrą ir sudėtingus rašytojų santykius su valdžia ir dominuojančiu diskursu? Stažuojantis įvairiose Vokietijos institucijose (Valstybiniame SED diktatūros tyrimo centre Berlyne (Die Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur),

Hannah Arendt totalitarizmo tyrimų institute Drezdene, Greifswaldo universitete) bei domintis VDR literatūros, kultūros tyrimais ir metodologiniais jų sprendimais buvo galvojama, koku keliu turėtų pasukti sovietmečio literatūros tyrimai Lietuvoje, ką esame jau padarę, o kokios šiuolaikinės teorinės perspektyvos leistų naujai pažvelgti į šio laikotarpio kultūrą.

Vokietijoje sukaupta didžiulė totalitarizmo tyrimų patirtis, pagrįsta ir dramatiška nacizmo ir komunizmo istorija, todėl šiame straipsnyje bus bandoma trumpai apžvelgti VDR literatūros tyrimų metodologines problemas, rašytojo ir valdžios santykių totalitarinėje valstybėje klausimo kėlimo pobūdį, išsamiau pristatyti interpre-

tacinės politologijos konceptą svarstant, kaip šią patirtį būtų galima pritaikyti Lietuvoje sovietmečio literatūros tyrimams. Tikimasi, kad straipsnis galėtų būti tolesnių lyginamųjų sovietinės ir posovietinės erdvės literatūrų tyrimų pradžia.

Meniniai tekstai ir politiniai kontekstai VDR literatūros tyrimuose

Trumpai pristatyti pagrindines sovietmečio literatūros ir kultūros tyrimų kryptis viename straipsnyje praktiškai neįmanoma. Būtų sunku suminėti ne tik toje srityje dirbančius mokslininkus, jų atliktus darbus, bet ir tokius tyrimus organizuojančias ir vykdančias institucijas. Darbų mastai (nuo šaltinių leidimo, enciklopedinių leidinių darbų iki konceptualių tyrimų) sunkiai aprėpiami, nes trunka iš esmės nuo Rytų Vokietijos susikūrimo, o patirtį perima iš nacistinės diktatūros tyrimų. Empiriniai, faktiniai duomenys surinkti iš tokių leidinių: *Socialistinės literatūros žinynas: jos istorija Vokietijoje iki 1945*¹, *Šiuolaikinės vokiečiųkalbės literatūros (nuo 1945) žinynas*², *Metzlerio VDR literatūros žinynas: autoriai, institucijos, debatai*³. Be abejo, esama ir to laikotarpio bendrų literatūros istorijų (žymiausia, daugiausiai leidimų sulaukusi, nuolat papildoma ir naujusias teorijas taikanti yra Wolfgango Emmeri-

cho *Mažoji VDR literatūros istorija (Kleine Literaturgeschichte der DDR)*; išleistos išsamiai cenzūros mechanizmus ir taktikas analizuojančios studijos⁴. Literatūros šaltiniai taip pat leidžiami su šiuolaikinių teorijų pagrindais rengtais komentarais (pvz., 1950 ir 1952 rašytojų kongresų medžiaga, parengta prof. Carsteno Gansel, komentuojama Pierre'o Bourdieu teorijos sąvokomis⁵).

Net pasirinkus kad ir siauriausią aspektą, viename straipsnyje nelabai įmanu atlikti VDR literatūros tyrimų apžvalgą. Todėl atsirinkti aptariamus tekstus būtina ne tik pagal tam tikrą temą, problemą, bet ir praktiškai galvojant, kokios idėjos, klausimai, metodologiniai sprendimai ir teorinės nuostatos galėtų būti įdomūs ir pravartūs Lietuvos sovietologijos kontekste.

Būtų galima išvardyti nemažai metodologinių krypčių, kuriomis iš naujo bandoma skaityti VDR literatūra: atminties ir tapatybės⁶ tyrimai, recepcijos teorija, P. Bourdieu sociokritika⁷, o Niklas Luh-

¹ *Lexikon sozialistischer Literatur. Ihre Geschichte in Deutschland bis 1945*, hrsg. von Simone Barck u.a. Verlag Metzler, 1994.

² *Lexikon der deutschsprachigen Gegenwartsliteratur seit 1945*, hrsg. von Dietz-Rüdiger Moser, Thomas Kraft, München: Nymphenburger, 1997.

³ *Metzler-Lexikon DDR-Literatur: Autoren – Institutionen – Debatten*, hrsg. von Michael Opitz und Michael Hofmann. Unter Mitarb. von Julian Kanning, Stuttgart; Weimar: Metzler, 2009.

⁴ Simone Barck, Martina Langermann; Siegfried Lokatis, *Jedes Buch ein Abenteuer: Zensur-System und literarische Öffentlichkeiten in der DDR bis Ende der sechziger Jahre*, Verlag: Akademie-Verl., 1997; Simone Barck, Siegfried Lokatis, *Zensurspiele: Heimliche Literaturgeschichte aus der DDR*, Mitteldeutscher Verlag, 2008; Michael Westdickenberg, *Die „Diktatur des anständigen Buches“: das Zensursystem der DDR für belletristische Prosaliteratur in den sechziger Jahren*, Wiesbaden: Harrassowitz, 2004.

⁵ Carsten Gansel (Hg.) *Erinnerung als Aufgabe? Dokumentation des II. Und III. Schriftstellerkongresses in der DDR 1950 und 1952*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2008.

⁶ Karsten Dümmel, *Identitätsprobleme in der DDR-Literatur der siebziger und achtziger Jahre*, Frankfurt am Main [u.a.]: Lang, 1997.

⁷ Günter Erbe, *Die verfemte Moderne: die Auseinandersetzung mit dem „Modernismus“ in Kulturpolitik, Literaturwissenschaft und Literatur der DDR*, Opladen: Westdeutscher Verlag, 1993; Gregor Ohlerich, *Sozialistische Denkwelten. Model eines literarischen*

manno sisteminė teorija Vokietijoje yra apskritai vienas iš labiausiai paplitusių sociokultūrinės analizės metodų. Taip pat galima atkreipti dėmesį, kad Lietuvoje esama gal net daugiau bandymų pasižiūrėti į sovietmečio kultūrą iš pokolonijinių studijų perspektyvos. Čia minėtini Violetos Keler-tienės, Dano Lapkaus, Dalios Cidzikaitės, Pauliaus Subačiaus, Almanto Samalavičiaus darbai, taip pat Dalios Satkauskytės polemiska recepcija. Vokietijoje didesnių, reikšmingesnių, visuotinai cituojamų studijų, VDR literatūros analizę remiančių pokolonijinių studijų teorija, neteko rasti⁸.

Turbūt įdomiausi yra tie tyrimai, kuriuose bandoma sujungti politinį, visuomeninį ir estetinį literatūros aspektus ir žvelgti į ją kaip į kompleksinę visumą. Šiuo požiūriu svarbi yra profesoriaus Wolfgango Emmericho, vieno iš aktyviausiai kėlusio estetikos įtraukimo į VDR literatūros istoriją klausimą, naujos nedogmatizuotos, atsikračiusios iliuzijų literatūros istorijos būtinybę, kuri parodytų žingsnis po žingsnio stiprėjusią VDR literatūros estetinę emancipaciją ir išlaikytą orumą, poziciją. Tokia būtinybė Vokietijoje kyla ne vien todėl, kad literatūra bandoma paaiškinti tiesioginiu socialiniu ir politiniu determinizmu, bet ir dėl to, kad Vakarų vokiečių dėmesio Rytų Vokietijos literatūrai priežastis visų pirma buvo pats socializmo eksperimen-

tas, o ne literatūra. W. Emmerichas teigia, kad toks domėjimosi motyvas taip pat galimas, bet neturėtų būti vienintelis. Svarbiausias W. Emmericho akcentas tas, kad literatūriniai tekstai buvo retai tiriami tik kaip literatūriniai tekstai. Daug dažniau kaip visuomeninių ir politinių santykių atspindys arba atvirkščiai (tai metodologiškai beveik nieko nekeičia): kaip protestas prieš visuomeninę ir politinę situaciją⁹. Tokio požiūrio pasekmės – partijos kultūros politika tokiuose tyrimuose tebeužima svarbiausią vietą¹⁰, dėl politinės „reikšmės“ imama nuolaidžiauti kūrinio meninei vertei ir estetikai. Dėmesio centre, anot W. Emmericho, turi būti estetiškai vertinga literatūra, kuri bet koku atveju atsiriboja nuo oficialaus diskurso ir tampa priešingu tekstu, pagrindinio diskurso subversija¹¹. Čia norėtusi klausti, ar taip paprasta net totalitarinės valstybės atveju pasakyti, kas literatūroje yra vyraujantis diskursas, kas yra jo subversijos, kur tas atramos taškas, nuo kurio būtų fiksuojami „nuokrypiai“? Ir ar toks požiūris neimplikuotų tų pačių politinių reikšmių, jeigu atskaitos taškas liktų oficialus diskursas.

Iš esmės taip nutinka Helmutui Fuhrmannui studijoje *Perspėjantys šešėliai: literatūra VDR – VDR literatūroje*¹², kurioje jis bando susitelkti tik ties estetiniu litera-

Feldes der SBZ/DDR 1945 bis 1953, Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2005; *Literarisches Feld DDR: Bedingungen und Formen literarischer Produktion in der DDR*, hrsg. von Ute Wölfel, Würzburg: Königshausen & Neumann, 2005.

⁸ 2011 m. birželį Berlyno Humbolto universitete vykusios konferencijos organizatoriai klausė, ar jau pokolonijinė metodologija atėjo į Vokietijos universitetus. <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/tagungsberichte/id=3720>

⁹ Wolfgang Emmerich, „Für eine Wahrnehmung der DDR-Literatur: Neue Kontexte, neue Paradigmen, ein neuer Kanon“, in: *Geist und Macht: Writers and the state in the GDR* (ed. by Axel Goodbody and Dennis Tate, Amsterdam, Atlanta: Rodopi, 1992, 10.)

¹⁰ Emmerich, 1992, 11.

¹¹ Wolfgang Emmerich, *Die andere deutsche Literatur: Aufsätze zur Literatur aus der DDR*, Westdeutscher Verlag, 1994, 17.

¹² Helmut Fuhrmann, *Vorausgeworfene Schatten: Literatur in der DDR - DDR in der Literatur*, Würzburg: Königshausen und Neumann, 2003.

tūros lygmeniu. Knygos pradžioje autorius išskiria tris literatūros santykio su socialistiniu realizmu ir politine konjunkture tipus: kritiška režimo atžvilgiu literatūra, konformistinė ir kompromisinė. Pastarajai H. Fuhrmannas priskyrė tokius rašytojus, kurie daugmaž atsiribojo nuo formalios socialistinio realizmo ortodoksijos, taip pat išmanė modernias literatūrines technikas, tačiau su tikromis VDR problemomis, įtampomis, partijos prieštaravimais susiremdavo tik paviršutiniškai arba tariamai. Kritika tokiu atveju buvo reiškiamą tam, kad tuoj pat būtų atsiimama, egzistuojantys konfliktai neslepiami ir vaizduojami, tačiau pabaigoje nei išsprendžiami, nei vėl uždengiami¹³. Tokių rašytojų, laviravusių tarp konformizmo ir konfrontacijos, autoriaus nuomone, buvo dauguma (beje, turbūt tą patį būtų galima pasakyti ir apie Lietuvą). Taigi pats studijos pradžios taškas jau yra politinis – būtent atsiribojimas nuo socrealizmo kanono. Autorius atsirenka iš kiekvieno dešimtmečio po keletą poezijos, prozos, dramos tekstų, kuriuos priskiria kritinei eksperimentinei literatūrai, ir pateikia jų atskiras interpretacijas. Tik šioje literatūroje, autoriaus nuomone, 1) VDR tikrovė, realiai egzistuojantis socializmas daugmaž vaizduojamas nepagražintas; 2) tik šioje literatūroje, atitrūkusioje nuo socrealistinių klišių, peržengta funkcija, nulemta konkrečios istorinės situacijos, esama literatūrinės vertės, kuri nepriklauso nuo konteksto, t. y. galima vertinti be nuolaidų.

Tačiau nors ir atsirenkami autonomiški, estetiškai vertingi, modernią, avangar-

dinę estetiką reprezentuojantys bei istorinį kontekstą peržengiantys tekstai, skaitymo aspektas yra istorinis ir politinis – kiek jie priešinasi socialistinio realizmo kanonui, kiek „teisingai“ vaizduoja VDR istoriją, kiek sako tiesą, o patys kūriniai apibūdinami kaip „opoziciniai“, „drąsūs“ ir panašiais epitetais. Tačiau, kita vertus, studija parodo, kad aukštos kokybės meninių tekstų tuo metu tikrai būta ir ne tiek jau mažai.

W. Emmerichas, žinoma, suvokia, kad subversijai pasirinkti atskaitos tašką nėra taip paprasta, ir teigia, kad literatūra nėra linijinis ir nuoseklus procesas, bet prieštarų, vienas kitą veikiančių judėjimų sistema, o skirtingos estetinės strategijos ir praktikos egzistuoja viena šalia kitos. Todėl, anot profesoriaus, būtų neteisinga vieną literatūros epochą aprašyti tik iš vienos paradigmos perspektyvos. W. Emmerichas pripažįsta, kad yra priverligiuotos ir nepriverligiuotos meninės praktikos, bet turi būti aprašoma ir analizuojama prieštaravimų sistema. Taigi literatūrologas siūlo tirti be iš anksto duoto Archimedo taško ir susitaikyti su pliuralumu, nevienareikšmiškumu ir pritaria Ursulai Heukenkamp, kad reikia rimtai traktuoti „atskiras detales ir vienkartiškumą“¹⁴. Daugiausia dėmesio profesorius skiria istorijos metafizikai įveikti, jo nuomone, vienokia ar kitokia teleologija, tęstinumas, visuotinumas, determinizmas, linijinis priežastinis mąstymas visada buvo aksioma. Kartu su Uwe Jappu W. Emmerichas siūlo mažiau „srovės“, daugiau „sūkurių“ literatūros istorijoje¹⁵. Jau minėtoje knygoje *Mažoji VDR literatūros istorija*, pasak G. Ohlericho,

¹³ Helmut Fuhrmann, *Vorausgeworfene Schatten: Literatur in der DDR - DDR in der Literatur*, Würzburg: Königshausen und Neumann, 2003, 19.

¹⁴ Emmerich, 1992, 14.

¹⁵ Emmerich, 1992, 15.

W. Emmerichas užima tarpinę poziciją tarp politikos ir estetikos, VDR literatūrą vertina ne politiniu požiūriu, nors ir atsižvelgia į svarbiausius kultūros politikos įvykius¹⁶.

W. Emmerichas 1992 metais nurodo pagrindines kryptis, kuriomis turėtų plėtotis VDR literatūros tyrimai, bet juos vėliau pakartoti ir šiandien:

1. Tirti VDR literatūrą kaip komunikacinę sistemą. Pagrindinis klausimas būtų: Kiek literatūra dalyvauja kuriant naują viešosios erdvės struktūrą, pvz., plėtodama naujas viešumos normas arba skatindama literatūrinės komunikacijos institucijas struktūriniais pokyčiais. (Lietuvoje vienas iš naujausių komunikacijos sovietmečio tyrimo pavyzdžių galėtų būti Jurgitos Žanos Raškevičiūtės straipsnis apie Janinos Degutytės epistoliką¹⁷.)
2. Tirti VDR literatūrą kaip estetinį fenomeną. W. Emmerichas kalba apie tokios literatūros istorijos, kurios pradžios taškas būtų estetika, būtinybę. Įdomiausia Rytų Vokietijos literatūra, jo nuomone, lieka ne VDR piliečių parašyta VDR piliečiams, bet estetiškai emancipuota.
3. Atsižvelgti į tarptautinį moderniosios literatūros kontekstą. Pats W. Emmerichas yra paskelbęs straipsnį „Rašymas cenzūros sąlygomis: Literatūra Vokietijos Demokratinėje Respublikoje“¹⁸, kuriame

teigia, kad praėjusio šimtmečio septintojo dešimtmečio viduryje naujausioji VDR literatūra neabejotinai jau buvo moderni (Bertold Brecht, Uwe Johnson, Erich Arendt, Peter Huchel). VDR literatūros atveju visų pirma pabrėžiami sinchroniški procesai su Vakarų Vokietijos literatūra. Sovietmečio Lietuvos literatūra taip pat galėtų drąsiau būti tiriami to meto Vakarų literatūros kontekste.

Tačiau, be W. Emmericho išvardytų tyrimo sričių, kol kas bene daugiausiai dėmesio yra sulaukę rašytojo ir valdžios santykiai, kuriems analizuoti pasitelkiamos ir naujos teorijos, ir esama kur kas gausesnės empirinės medžiagos negu Lietuvoje. Po Vokietijų susijungimo ne tik buvo atverti ir laisvai prieinami visi archyvai, bet ir kuriami nauji. Reikėtų paminėti 2001 metais Berlyne įsteigtą VDR persekotos literatūros archyvą (Archiv unterdrückter Literatur in der DDR), kuriame kaupiami sovietmečiu VDR parašyti, tačiau niekur nepublikuoti literatūriniai tekstai¹⁹. Archyve sukaupta daugiau nei 200 autorių rankraščių, dalis jų pradėta publikuoti atsikiroje serijoje „Nutylėta biblioteka“ („Die Verschwiegene Bibliothek“). Šio archyvo iniciatoriai, kaupėjai, tyrėjai ir serijos leidėjai rašytojai bei literatūros mokslininkai Ines Geipel ir Joachim Waltheris 2011

¹⁶ Gregor Ohlerich, *Sozialistische Denkwelten. Model eines literarischen Feldes der SBZ/DDR 1945 bis 1953*, Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 2005, 23.

¹⁷ Jurgita Žana Raškevičiūtė, „Apie Janinos Degutytės epistoliką, arba kaip buvo rašomi laišškai“, *Literatūra*, 2010, nr. 52 (1), 81–97.

¹⁸ Wolfgang Emmerich, „Schreiben unter Zensur.

Literatur in der DDR, in: *Literarische Moderne. Europäische Moderne Literatur in 19. und 20. Jahrhundert*, Hrsg. von Rolf Grimminger, Jurij Murašov, Jörn Stückrath, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt's encyklopädie, 1995, 637–661.

¹⁹ Joachim Walter, „Schreiben außerhalb des Kanons oder Die Verteidigung der geistigen Autonomie“, *Totalitarismus und Literatur* (hrsg. von Hans Jörg Schmidt und Petra Tallfuss), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2007, 161.

metais apdovanoti „Antiquaria“ premija. Remdamasi archyve esama medžiaga Ines Geipel išleido knygą *Cenzūruotos, nutylėtos, užmirštos: rašytojos Rytų Vokietijoje 1945–1989*²⁰, kurioje pristato dvylika beveik ar visai iki tol nežinotų moterų rašytojų portretų.

Kaip sunku sovietmečio literatūros tyrimuose derinti politinį, visuomeninį, istorinį, estetinį lygmenis, rodo ir tai, kad šiandien publikuojami estetinę vertę turintys tekstai sulaukia labai mažai atgarsio. Joachimasis Waltheris apgailestauja, kad archyve sukaupti ir viešai skelbiami tekstai nepriverčia peržiūrėti to meto literatūros kanono, kurį vis dar sudaro viešumai sovietiniais metais išvydę kūriniai. Nors archyve sukaupti tekstai parodo gerokai kitokią, įvairiasluksnę, ambivalentišką VDR literatūros panoramą, estetinę jos emancipaciją, į serijos leidimą atrenkami ne pamfletai prieš valdžią, o esetinę vertę turintys kūriniai, jie sulaukia mažai receptijos ir lūžio VDR literatūros istorijos kanone kol kas nepadaro. Anot Ines Geipel, archyve taip pat yra tekstų, kurie nebuvo publikuoti būtent dėl estетinių priežasčių²¹. Santykis su literatūriniu modernizmu, kova dėl formos ir stiliaus, kalbos tirštumas ir yra tie kriterijai, pagal kuriuos atrenkami tekstai leisti minėtoje serijoje.

Skaitant daugybę studijų apie rašytojo ir valdžios santykius sovietmečiu susidaro įspūdis, kad opozicijos, disidentavimo, pasipriešinimo, prisitaikymo ir panašių

sąvokų apibrėžimo laikas praeina (empirinė medžiaga sukaupia disidentinei veiklai skirtame žinyne²² ir kituose leidiniuose). Vienas iš svarbesnių momentų svarstant pasipriešinimo ir prisitaikymo klausimą tampa ne kuo tikslesnių pasipriešinimo ir prisitaikymo bei panašių apibrėžimų sukūrimas, bet **elgsenos situacijos**, konteksto, galimos elgsenos rizikos įvertinimas, kompleksinių ryšių kultūros erdvėje parodymas ir analizė. Į tai atkreipia dėmesį istorikai Detlefas Pollackas ir Dieteris Rinkas²³. Pavyzdžiui, jie klausia, ar pasirodymas gatvėje su plastikiniu paketu, ant kurio vakarietiškas prekės ženklas, – jau protestas? Šį klausimą būtų galima dar detalizuoti. Kuo rizikuoja ir kaip kontrolės institucijų bus pasižiūrėta į gatvėje su tokiu paketu pasirodžiusį lojalų rašytoją, jaunąjį menininką ar, tarkime, girtuoklį? Todėl kalbant apie bet kokias maišto, nepaklusnumo formas neužtenka konkretaus laikotarpio bendrų kultūrinės politikos ar cenzūros praktikos apibūdinimo. Kiekvienas menininkas, o ir kiekvienas asmuo, turi savo santykių su valdžia istoriją, kurią taip pat reikia įvertinti. Pavyzdžiui, jeigu rašytojo giminačiai ištremti į Sibirą, jo situacija visai kitokia, negu to, kurio giminačiai – nomenklatūros darbuotojai. Arba du populiarūs lyrikai – Paulius Širvyss ir Justinas Marcinkevičius, išleidę savo pirmąsias knygas pamečiui: pirmasis grįžęs iš karo su apdovanojimais, antrasis, dešimčia metų jaunesnis ir neturintis jokio užnuga-

²⁰ Ines Geipel, *Zensiert, verschwiegen, vergessen: Autorinnen in Ostdeutschland 1945–1989*, Düsseldorf: Artemis & Winkler, 2009.

²¹ „Die Angst vor dem Wort“, Gespräch mit der Schriftstellerin Ines Geipel zur unterdrückten DDR-Literatur <http://www.dradio.de/dkultur/sendungen/fazit/366314/> Žiūrėta. 2011-07-11.

²² *Lexikon Opposition und Widerstand in der SED-Diktatur*, hrsg. von Hans-Joachim Veen, Berlin: Propyläen, 2000.

²³ Detlef Pollack / Dieter Rink, „Einleitung“, Detlef Pollack, Dieter Rink (Hg.), *Zwischen Verweigerung und Opposition: politischer Protest in der DDR 1970–1989*, Frankfurt/Main, New York: Campus, 1997.

rio, nuopelnų ar lengvinančių aplinkybių valdžios akivaizdoje. Ir ši asmeninė situacija yra gal net svarbesnė už bendrą politinę atmosferą vertinant rašytojo galimybes, veiksmų ir pasirinkimų laisvę literatūros lauke. Svarbu ir kokie buvo paties rašytojo santykiai su valdžia, apie kuriuos kalbėti Lietuvoje kol kas lieka nemalonu, o kartais ir nekorektiška, atrodo, kad ši tema būtų paženklinta tabu ženklu. Pavyzdžiui, neteko aptikti jokių reakcijų ar komentarų apie R. Sadausko pasakymą, kad K. Saja bendradarbiavo su KGB²⁴. Jeigu būtų taip, jo kūrybinė drąsa būtų vertintina visai kitaip. Čia galima pasakyti, kad ne tik VDR rašytojai drąsiau kalba apie savo nevienareikšmiškus santykius su valdžia, bet ir valdžios atstovai sutinka duoti interviu ir be ypatingos pasiteisinimos retorikos atsakinėti į nemalonus klausimus²⁵.

Dauguma istorikų, svarstydami opozicijos, pasipriešinimo, prisitaikymo sąvokas, pabrėžia **elgsenos sąmoningumą**, skiria „buitinį“ kasdienį prieštaraivimą, vengimą ir sąmoningą politinį protestą. Kultūrinis arba simbolinis disidentizmas paprastai vertinamas kaip viena iš mažiausiai rizikingų pasipriešinimo formų, priešingai negu sąmoningas politinis veikimas (organizuota opozicija, masiniai protestai, sukilimai, visuomeniniai ir politiniai

judėjimai). Daugelis literatūrologų, kalbančių apie rašytojų santykius su totalitarine valdžia, perima tokias politologų ir istorikų diskurso suformuotas nuostatas. Šiame straipsnyje tik atkreipsime dėmesį, kad politologų ir istorikų sąmoningumo ir intencijų svarstymas literatūrai gali būti taikomas su išlygomis. Meninė, o ir visuomeninė, politinė veikla ne visada gali pasiekti norimų rezultatų, ypač kai viešojo erdvė yra stipriai kontroliuojama ir faktai pateikiami aiškinant juos taip, kaip patogu valdžiai. Vaizdžiai iliustruoti šią situaciją galima Krzysztofo Kieślowskio filmo *Mėgėjas* (*Amator*, 1979) scena, kai dėl mėgėjiškų filmų režisieriaus filmų iš darbo turėjo būti atleistas vienas įmonės administracijos darbuotojas (Jerzy Nowako vaidinamas Stanisław Osuch). Tas pats darbuotojas guodžia režisierių tokiais žodžiais: „Niekada nežinosi, kam savo veikla padedi, kas ir kaip ją išnaudos.“ Numatyti simbolinių veiksmų, kokie yra meno kūriniai, pasekmes, kalbėti apie jų intencijas, apie meno kūrinio strategiją taip pat kaip apie politinio veiksmo strategiją – nelabai korektiška. Tiesioginių problemų formulavimas mene virsta deklaracijomis ir pamfletais, o simbolinės dimensijos sukūrimas visuomet implikuoja įvairius skaitymo būdus, kurie priklauso nuo daugelio veiksnių. Valdžios vertinimas gali priklausyti ne tik nuo paties kūrinio, jo autoriaus biografijos, bet nuo daugelio kūrėjui nežinomų valdžios strategijų ir planų, į kuriuos gali būti įtraukta daugybė asmenų ir institucijų. Nepaisant to, meno kūriniai politinį ir visuomeninį gyvenimą gali lemti ne mažiau negu tiesioginis politinis veiksmas ir tas politines pasekmes valdžia ne visada gali numatyti ir kontroliuoti.

²⁴ „Tiesiog nuostabu ir keista, kaip į tokią komišką situaciją pakliuvo K. Saja, vien pagal dramaturgo pašaukimą turintis suvokti, ką reiškia nevykusiai mezgama intriga. Kaip bežiūrėti, jo nuotykiškai su Žilakausku, pasimatymai su saugumiečiu viešbučiuose, kurortuose, konspiraciniuose butuose bei visokių popierių rašymai skaitytojui perša mintį apie neabejotiną K. Sajos bendradarbiavimą su KGB.“ Romas Sadauskas, „Laikas išsipagirti“, *Literatūra ir menas*, 1992, lapkr. 28, 3.

²⁵ *OhnMacht: DDR-Funktionäre sagen aus*, hrsg. von Brigitte Zimmermann und Hans-Dieter Schütt, Berlin: Verl. Neues Leben, 1992.

Angelos Borgwardt interpretacinės politologijos koncepcija

Kaip tik sąmoningą rašytojų politinę ir pilietinę laikyseną, estetinius pasirinkimus ir simbolinius gestus, asmeninės biografijos vingius ir sovietmečio kultūros ambivalentiškumą kompleksiskai analizuoja Angela Borgwardt knygoje *Elgsena su galia: valdžia ir (s)teigimasis autoritarinėje politinėje sistemoje*²⁶, kuri yra vienas iš sistemiškiausių VDR literatūros tyrimų, sulaukusių itin palankių recenzijų. Studijos pradžios taškas – įtampų laukas, susikuriantis totalitarinėje valstybėje, kurioje yra būtinos ribos, aiškiai nubrėžiančios, kas yra gera, gražu ir teisinga. Rašytojai suvokiama kaip alternatyvų valdžios atžvilgiu kūrėjai, tačiau jie nėra heroizuojami. Tyrimo dėmesio centre – literatūros lauko agentų elgsena, savo politinių, pilietinių, kultūrinių, estетinių interesų įgyvendinimo totalitarinėje sistemoje strategijos. Autorė savo objektais renka tris rašytojus – Stefaną Heymą, Christą Wolf ir Wolfą Biermanną. Visi trys autoriai buvo nusiteikę kritiškai sistemos atžvilgiu, tačiau nepaisant visko buvo įsitikinę socialistai, lojalūs sistemai ir jų siekis buvo veikti VDR ir tos valstybės naudai. Nė vienas nesirinko grynojo meno kelio, atvirkščiai, visi angažavosi politiniams tikslams ir kūrė angažuatą literatūrą (*littérature engagée*).

Būtent rašytojų konfliktai su valdžia tampa pagrindiniu objektu, nes konfliktinėmis situacijomis labiausiai išryškėja rašytojo laikysena sistemos atžvilgiu, būtent per konfliktą rašytojai susikuria moralinį ir meninį autoritetą. Kiekvienas svarbus

konfliktas analizuojamas detaliai: tiriamos, konfliktų priežastys ir eiga, strategijos, kurių laikosi abi konfliktuojančios pusės, rašytojo santykio su sistema kaita ir valdžios bei saugumo institucijų rašytojo vertinimo pokyčiai, laikysena konflikto metu privačiame ir viešajame gyvenime.

Knygos metodologija remiasi tarpdisciplinine nuostata, susikuriamas įvairių įrankių kompleksas, pavadintas interpretacine politologija (*interpretative Politologie*). Interpretacinės politologijos rėmuose derinamos įvairios socialinių ir humanitarinių mokslų teorijos – hermeneutika, kalbos ir komunikacijos analizė, istorinė archyvinė šaltinių analizė, socialinis medžiagos struktūravimo metodas, politologinis klausimų kėlimo ir formulavimo pobūdis (sąvokos *galia*, *viešpatavimas*, *konfliktas*, *lojalumas*, *opozicija* suprantamos parlamentinės demokratijos kontekste). Visas darbas toli gražu nesudaro metodologinės eklektikos išpūdzio, nors, kaip dažnai nutinka disertacijų pagrindu parengtoms studijoms, ne visos išdėstytos teorinės nuostatos sėkmingai taikomos praktiškai tiriant medžiagą. Bandydama paaiškinti kompleksiską valdžios veikimą, parodyti painų literatūros, kultūros ir politikos tinklą autorė remiasi ir pavydėtinais gausiais šaltiniais: partinių organizacijų, valstybės saugumo archyvais, vidinėmis recenzijomis, leidėjų, autorių, politikų laiškais, visų žanrų tekstais, publicistika, viešomis kalbomis, prisiminimais, pokalbiais, dienoraščiais, nors liudijimais *post factum* remiamasi labai mažai, o saugumo ir kitų valstybinių įstaigų dokumentus vertina atsargiai, pabrėždama, kad jiems buvo būdingas tikrovės vaizdavimo pritaikymas prie ideologijos arba įvykių pagražinimas ar nudramatinimas²⁷.

²⁶ Angela Borgwardt, *Im Umgang mit der Macht: Herrschaft und Selbstbehauptung in einem autoritären politischen System*, Wiesbaden: Westdt. Verl., 2002.

²⁷ Borgwardt, 2002, 18.

Šiame straipsnyje neaptarsime visų interpretacinės politologijos sudedamųjų dalių, pasirinksiame tik tuos aspektus, kurie galėtų padėti atnaujinti sovietmečio tyrimus.

Apibrėždama **galios** (*Macht*) sampratą autorė remiasi Maxo Weberio teorija ir pabrėžia, kad galia remiasi bent minimaliu visuomenės lojalumu. M. Weberis, kaip ir P. Bourdieu, galią supranta kaip santykinį, ne stabilų, o nuolat kintantį dydį. Socialinėje erdvėje galios santykiai nėra antagonistiniai ar statiški, pasaulis pasirodo kaip daugiasluoksni erdvė, kurioje vyksta nevienakryptė galios apykaita tarp valdančiųjų ir pavaldinių. Produktivi sovietmečio tyrimams turėtų būti autorės išskiriama nuostata, kad riba tarp turinčių galią, valdančių ir pavaldinių arba neturinčių galios nėra vienareikšmė. Dinamiška P. Bourdieu laukų samprata, kova, paremta įvairiomis kapitalo rūšimis, agentų veikimas keliuose laukuose gali veikiantį galios hierachijoje apibrėžti labai nevienodai. Tokia galios samprata, žinoma, nėra jokia naujiena politologijoje ar sociologijoje, tačiau kalbant apie sovietmetį dažnai pamirštama. Būtent požiūris į galią kaip į kintantį, reliatyvų, abipusį santykį leistų išvengti „aukų“ ir „budelių“ vaidmenų dichotomijos, nes galios santykiuose daugelis rašytojų vėlgi užėmė tarpinę poziciją. Čia būtų galima prisiminti ir Martino Sabrowo sukurtą konsensuso diktatūros (*Konsensdiktatur*²⁸) sąvoką, kurią literatūros tyrimuose taikė Paulas Kaiseris²⁹. Konsensuso diktatūros

sąvoka apibrėžiama tokia valdymo forma, kurios svarbiausias instrumentas yra ne represijos, o įteigtas, inscenizuotas, išgautas prievarta arba laisvas sutikimas. Žinoma, tokia totalitarizmo forma buvo įmanoma jau po Stalino mirties, tačiau ir kiti totalitarizmo tyrėjai linkę kalbėti ne apie vienos rūšies totalitarizmą, paremtą teroru, represijomis, visuotine baime, bet lanksčiau įvardyti skirtingus totalitarizmo tipus. Viena iš tokių istorikų, kurios poziciją čia tik paminėsime, yra Sigrid Meuschel, straipsnyje „Totalitarizmas ir modernios diktatūros: bandymas palyginti“³⁰ išskyrusi du totalitarizmo tipus – naikinantį ir kontroliuojantį totalitarizmą. Sovietinė sistema nuo naikinimo pamažu perėjo prie galios ir kontrolės totalumo. S. Meuschel taip pat kelia klausimą, ar galima teroru ir manipuliuoju konsensu pagrįstą valdymo sistemą tipologiškai laikyti ta pačia, kuri grįsta kontrole.

Tokia pozicija, kokios laikosi A. Borgwardt, M. Sabrowas ar S. Meuschel, neleidžia kalbėti apie (postalininį) totalitarizmą kaip apie viešpataujančią galią, kurios akivaizdoje visi buvo tik aukos, o siūlo svarstyti, kokiomis formomis kiekvienas prisitaikė, palaikė, pasyviai dalyvavo tokioje visuomenės struktūroje. Socialinis elgesys analizuojamas remiantis Maxo Weberio ir Talcotto Parsonso **elgesio teo-**

²⁸ Martin Sabrow, „Der Konkurs der Konsensdiktatur: Überlegungen zum inneren Zerfall der DDR aus kulturgeschichtlicher Perspektive“, In: Jarausch, Konrad H. / Sabrow, Martin (Hrsg.): *Weg in den Untergang: Der innere Zerfall der DDR*, Göttingen, 1999, 83–116.

²⁹ Paul Kaiser, „Malerfürsten im „Kunstkombinat“. Thesen zum Zusammenhang von Kunstsystem

und Künstlerrolle in der bildenden Kunst der DDR“ In: Michael Berg, Knut Holtsträter, Albrecht von Massow (Hrsg.): *Die unerträgliche Leichtigkeit der Kunst. Ästhetisches und politisches Handeln in der DDR*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2007, 113–128.

³⁰ Sigrid Meuschel, „Totalitarismus und moderne Diktaturen. Versuch einer Annäherung“, in: *Totalitarismus. Sechs Vorträge über Gehalt und Reichweite eines klassischen Konzepts der Diktaturforschung* (hrsg. von Klaus-Dietmar Henke), Dresden: Hannah-Arendt-Institut für Totalitarismusforschung, 1999.

rijos (*Handlungstheorie*) tradicija. Anot M. Weberio, socialinei elgsenai priklauso interaktyvi dimensija, orientacija į kitus, taip pat ne tik racionalūs sprendimai, bet ir emocijos, afektai. Elgesio teorijos dėmesio centre yra asmens veiksmas, santykis su kitu, interakcijos, socialiniai vaidmenys, situacijos, kurioje esama, suvokimas ir vertinimas. T. Parsonso nuomone, asmuo savo elgesio modelį renka pagal esamus visuomenėje pavyzdžius ir gali rinktis ne vieną. Asmenybės, kaip vaidmenų rinkinio samprata, atrodo, tinka sovietmečiui aprašyti dar ir dėl to, kad asmuo turbūt ryškiau, sąmoningiau negu kitomis aplinkybėmis skyrė savo veiklos erdves ir ten atliekamus vaidmenis, tai, pavyzdžiui, rodo K. Korsako, V. Kubiliaus ar M. Martinaičio dienoraščiai.

Sovietmečių kultūrinių laikysenų tyrimui svarbu tai, kad pasirinkimai, strategijos, taip pat pasipriešinimo ir prisitaikymo klausimas nesiejamas vien su racionaliais ir sąmoningais sprendimais. Strategija A. Borgwardt studijoje remiantis P. Bourdieu suprantama nei kaip sąmoninga, racionaliai apgalvota veikla, nei kaip visiškai spontaniški sprendimai. Analizuojant agentų strategijas atsižvelgiama į individo elgsenos subjektyvumą ir ne visada ekonomiškus pasirinkimus. Individas apsisprendimo situacijoje paprastai nežino nei visų alternatyvų, nei galimų pasirinkimo pasekmių, jis neturi uždaros tikslų ir prioritetų sistemos, sprendimą priima remdamasis subjektyviu situacijos vertinimu. Artima P. Bourdieu sampratai yra ir riboto racionalumo (*Bounded rationality*) teorija. Šis modelis grindžiamas įžvalga, kad individai dažniausiai nepriima nepriekaištingų sprendimų, garantuojančių didžiausią nau-

da, o pasitenkina tiesiog priimtinu sprendimu. Informacijos trūkumas, emocijos, supratimo ribos, kognityvūs disonansai, netikrumas konkrečiomis empirinėmis situacijomis trukdo priimti visiškai racionalius sprendimus.

Suprasti tas **situacijas**, kuriomis priimami vieni ar kiti sprendimai, kaip tik ir bando A. Borgwardt. Universalią tradicinę literatūros istorijos tipo svarbiausių chronologinę kultūros bei politikos įvykių seką, bendriausias literatūros ir politikos santykių tendencijas autorė apžvelgia atskirame skyriuje, tačiau kiekvieno rašytojo situacija yra individuali ir toli gražu nebūtinai tiesiogiai susijusi su bendrosiomis tendencijomis. Autorė kruopščiai tiria kiekvieno pasirinkto rašytojo kūrybinę trajektoriją ir išsamiai aprašo vadinamąją **literatūrinę-politinę biografiją**, kuri buvo svarbi dispozicija rašytojo arsenale, lemianti jo veiklos legalumą, kontrolės institucijų dėmesį ir pan. (rašytojo kilmė, šeima, politinės jos orientacijos ir net likimai turėjo lemiamos reikšmės įeinant rašytojui į literatūros lauką, vertinant rašytojo meninių eksperimentų drąsą ar valdžios kritikos mastą reikėtų turėti omenyje ir tai). Juk valdžios akirtyje buvęs ne tik politinis literatūros „turinys“, bet ir autoriaus asmeninės pažiūros (neliteratūrinė) elgsena, žodinė ar nežodinė veikla, taip pat tylėjimas, kuris neretai būdavo interpretuojamas ne kaip kūrybinė pauzė, o kaip politinis ženklas.

Autorė taip pat pristato kiekvieno pasirinkto rašytojo politines ir visuomenines pažiūras, jo literatūros sampratą, literatūros, politikos ir visuomenės santykių, literatūros funkcijų ir rašytojo vaidmens suvokimą. Ir iš tokios perspektyvos analizuodama kiekvieną konfliktą A. Bor-

gwardt rodo, kur rašytojas kovoja už savo literatūros sampratos įtvirtinimą, kur daro kompromisus, kaip jis suvokia, koks konkrečiai literatūroje motyvas, tema, stilius yra maištas, pasipriešinimas, o kas yra pasidavimas politiniam spaudimui. Tik įvertinant tokius ir panašius veiksnius galima subtiliau vertinti rašytojo „pasiekimus“, „drąsą“ ar „prisitaikymą“.

Vienas iš svarbiausių knygų tikslų – analizuojant rašytojų ir valdžios santykius atsisakyti apibendrinamojo, niveliuojančio dichotominio mąstymo, kuriančio dvi kategorijas – vienoje pusėje kompromisų nepripažįstantys disidentai, kitoje – konformistiniai kūrėjai, politinės galios instrumentai. Laikomasi nuostatos, kad ir kritiška literatūra turėjo tiek politinę galią legitimuojančių, tiek jai oponuojančių elementų. A. Borgwardt bando sukurti rašytojų ir valdžios santykio galimus variantus, kurie artikuluojami politologinėmis kategorijomis. Toks diferencijuojantis žvilgsnis svarbus yra todėl, kad Lietuvoje bent jau prieš kurį laiką vyravo maksimaliai išplėsta pasipriešinimo samprata, kai kiekvienas kasdienio gyvenimo nedidelis nuokrypis, privačiame rate išreikštas nepasitenkinimas valdžia ar santvarka bandomas apibūdinti kaip pasipriešinimo ar patriotizmo aktas. Valdemaro Klumbio surinkti interviu rodo, kad Lietuvos kultūrininkai savo veiklą linkę apibrėžti kaip vienokią ar kitokią rezistenciją – kultūrinę, pasyviąją, moralinę kultūrinę, vidinę ar pan.³¹

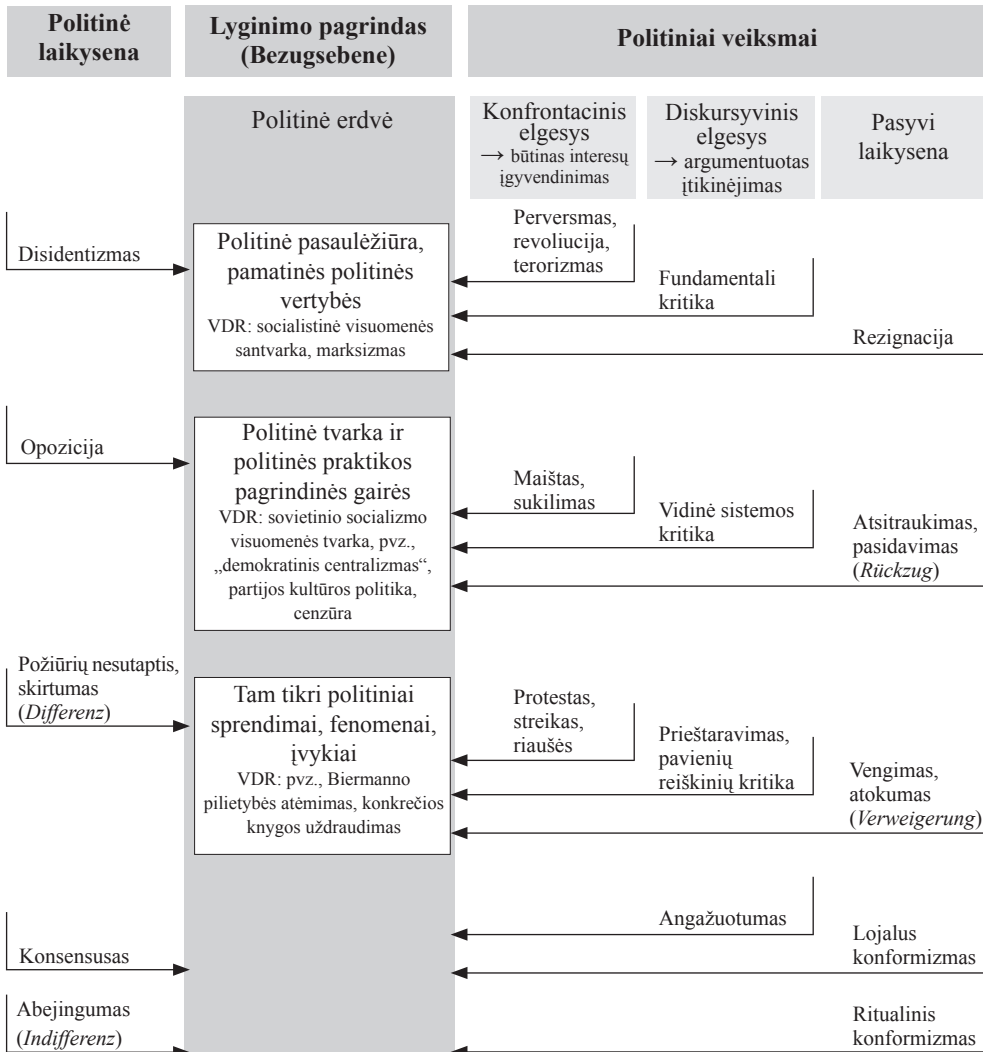
Santykis su politine sistema, nuotolio laipsnis apibendrinamas autorės sudaryto-

je lentelėje, kuri, jos nuomone, galėtų būti taikoma ne vien jos tiriamam objektui, bet ir plačiau. Toje lentelėje kaip tik ir atsisakoma dichotominio santykio su sistema ir bandoma išskirti keletą santykio tipų. Kai-rėje lentelės pusėje išskiriami politinės laikysenos tipai, dešinėje – politiniai veiksmai, viduryje – lyginimo pagrindas, kurį sudaro politinės veiklos mastas. Abi kategorijos, t. y. politinė laikysena ir politiniai veiksmai, rodo skirtingus politinės erdvės lygmenis, kurie ir apibūdina konkretų santykį su politine sistema. Autorė pabrėžia, kad skirtumas tarp laikysenos, nuostatų ir realių veiksmų autoritarinėje politinėje sistemoje buvo gana paplitęs reiškinys, ir tokią lentelę leidžia įvardyti tuos skirtumus. Lentelėje politiniai veiksmai suskirstyti į tris grupes: konfrontacinis elgesys, diskursyvinis elgesys ir pasyvi laikysena. Konfrontacinis elgesys yra skirtas tiesioginiams veiksams ir savo interesams įgyvendinti naudojant jėgą arba prievartą; diskursyvinis – argumentuotam įtikinėjimui, kuris yra labiau atakuojančio, o ne gynybinio pobūdžio; pasyviu elgesiu apibūdinamas aktyvaus dalyvavimo politiniuose procesuose atsisakymas.

Kiekvienas iš šių politinio elgesio tipų toliau skirstomas pagal jų santykio su sistema intensyvumą, stiprumą, radikalumą ir kokiai politinei erdvei jie yra skirti (paminėtos politinės vertybės ir politinė pasaulėžiūra, politinė tvarka ir svarbiausios politinės praktikos nuostatos, tam tikri politiniai sprendimai). Tiek originale, tiek vertime kai kurie terminai skamba gana panašiai, tačiau būtent šiuo eiliškumu yra išdėstytas nuotolio nuo sistemos laipsnis. Nuotolio lygiu skiriasi ir pasyviosios laikysenos (pvz., *lojalus konformiškumas* žymi pasy-

³¹ Valdemaras Klumbys, *Lietuvos kultūrinio elito elgsenos modeliai sovietmečiu* [Rankraštis]: daktaro disertacija, Vilnius, 2009, 31.

Nuotolio nuo politinės sistemos schema

vų elgesį politiškai suderinant pozicijas, *ritualinis konformiškumas* – pasyvumą dėl politinio nesuinteresuotumo, abejingumo). Svarbiausia čia yra pats pasiūlymas, kaip galima tipologizuoti politinį elgesį bei laikysenas ir skirti nuostatas, įsitikinimus ir konkrečius veiksmus. Autorė priduria, kad tolesnis santykių su sistema skirstymas

galimas pagal intensyvumą, tęstinumą, politinę susitarti, santykių su viešuma.

Reikia pasakyti, kad A. Borgwardt studijoje labai kruopščiai aprašomos ir analizuojamos konfliktų situacijos, rašytojų laikysenos ir strategijos (kurios nebūtinai turi priklausyti tik vienai kategorijai), taip pat valdžios strategijos rašytojų atžvilgiu (įti-

kinamai aiškinama, kodėl valdžia pakentė vieną ar kitą rašytoją, kaip jį kontroliavo, kokių dividendų tikėjosi, kaip integravo į savo strategiją, kurias rašytojo maišto ar laisvės formas išnaudojo vidaus politikai ar valstybės įvaizdžiui užsienyje gerinti). Tačiau autorės mąstymas iš esmės lieka politologinis, kultūriniam, simboliniam elgesiui analizuoti, tekstų poveikiui įvertinti tokia schema nėra pakankama. Apie kūrinių literatūriškumą studijoje kalbama labai atsargiai, visada bandoma remtis išoriniais šaltiniais, dokumentais, įvairiomis nuomėmis, recenzijomis, straipsniais apie meninį tekstą, tarsi stengiantis kuo labiau sumažinti subjektyvųjų veiksnį. Daugiausiai komentuojamas literatūros kūrinių turinys atsižvelgiant į politinį kontekstą, autoriaus santykių su valdžia situaciją, kurioje tekstas įgyja vienokią ar kitokią reikšmę. Estetiniai kūrinio elementai – stilius, veikėjų paveikslai, laiko ir erdvės dimensijos vertinamos ir analizuojamos partijos kultūros politikos, socialistinio realizmo ir kitų direktyvų kontekste. Pavyzdžiui, kalbant apie Ch. Wolf prozą dažnai minimas subjektyvus, asociatyvus sąmonės srautui artimas pasakojimo stilius, moteriškas rašymas, moters emancipacijos tematizavimas, pabrėžiama, kad reflektyvus rašymo būdas prieštaravo tradiciniam realistiniam vaizdavimui. Apysakos *Apmąstymai apie Christa T. (Nachdenken über Christa T.)* pagrindinis tapatybės konceptas „bandymas būti pačia savimi“, susietas su giliu nerimu, interpretuojamas politiškai. Analizuojant kitų autorių kūrinius akiratyje taip pat atsiduria protagonistai, jų politinė laikysena, politiniai debatai³². Pavyzdžiui,

pažymima, kad S. Heymo graikiški siužetai partijos biurokratų ir cenzorių buvo atpažinti kaip šiandienos alegorijos apie diktatorišką partijos valdymą. Kita vertus, prototipai ir literatūros kūrinio fiktyvus pasaulis kūrė kitokio mąstymo, kitokios elgsenos ar kalbės modelius, kurie laisvino skaitytojų vaizduotę ir turėjo politinę reikšmę kaip alternatyvūs esamai politinei ir socialinei tvarkai pasauliai.

Dažniausiai autorė kūrinio formos aspektus paliečia tik tiek, kiek jie VDR kultūros politikos reglamentuojami ir / arba sukelia konfliktines situacijas su valdžia (dažnai formalus draudimas publikuoti kūrinių būdavo būtent estetiniai argumentai) ir kiek konfliktai lemia kitus rašytojo estetinius pasirinkimus. Iš esmės kūrinio estetika analizuojama kaip bendra laikysenos ir strategijos dalis. A. Borgwardt laikosi nuostatos, kad nėra įmanoma ir negali būti tikslas atskirti estetinę emancipaciją nuo politinės galios, kaip kad siūlė W. Emmerichas, o pradžios tašku reikia rinktis šitų dviejų lygmenų tarpusavio santykius.

Nors studijoje dominuoja politologinis empirinis mąstymas, reikia pasakyti, kad A. Borgwardt bando įvertinti ir rašytojų simbolinį veikimą. Autorė teigia, kad rašytojų politinė reikšmė nenustatoma vien pagal tiesioginį politinį poveikį, bet veikia subtiliau kultūrinių vertybių lygmeniu: „Meninė apmąstomos ar norimos tikrovės ar-

---

valios: prisitaikymo fenomenas VDR prozoje (Alexandra Schichtel, *Zwischen Zwang und Freiwilligkeit: das Phänomen Anpassung in der Prosaliteratur der DDR*, Opladen, Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 1998). Šioje studijoje kūriniai analizuojami teminiu požiūriu (pasipriešinimo ir prisitaikymo tema), o fikciniai personažai analizuojami socialinės psichologijos sąvokomis tarsi realūs asmenys, bandoma paaiškinti, kaip jų mintys, jausmai ir elgsenos motyvai lemiami faktinės, įsivaizduojamos ir implikuojamos tikrovės.

³² Tai primena socialinę psichologiją, taikomą Alexandros Schichtel knygoje *Tarp prievartos ir laisvos*

tikuliacija skatina sąmoningumo procesus, kurie plečia mąstymo ir suvokimo erdvę ir tokiu būdu formuoja visuomenės politinę kultūrą.³³ Ji pabrėžia, kad diktatūroje, kontroliuojančioje viešas medijas, kritiška literatūra sulaukia ypatingo dėmesio, todėl jos poveikio mentalinėms struktūroms nuvertinti negalima. Tačiau įvertinti tą poveikį gana keblu. Autorė nurodo diskusijas po 1989 m., kuriose kritiškų ir kartu lojalių rašytojų kritika buvo vertinama tik kaip to kritikuojamo režimo stiprinimas. Tačiau A. Borgwardt studija siūlo literatūros ir politikos procesus matyti ir vertinti kaip kompleksiškus ir nevienareikšmius. Jos nuomone, valdžią palaikantys, silpninantys, keičiantys rašytojų elgsenos momentai susisieja vienas su kitu. Autorės nuomone, nenuginčijama yra tai, kad Ch. Wolf ir S. Heym prisidėjo prie valdžios reputacijos ir legitimumo stiprinimo, tačiau daugeliu atvejų jie galėjo savo demonstruojamą lojalumą išnaudoti kritikai. Taip pat valdžią remiantys efektai sustiprina ne tiek statišką galios aparatą, kiek sistemos pokyčius (socializmo vardu). Po 1989 m. šios rašytojų strategijos buvo įvertintos kaip patogus išskaičiavimas, nors VDR piliečių sąmoningumui kaip tik jie darė didžiausią poveikį, o ne herojai disidentai, kurie arba emigravo, arba veikė pogrindyje ir platesniems visuomenės sluoksniams buvo nežinomi. Galima pridurti, kad ir šių rašytojų kūriniai išlaikė laiko egzaminą ir vertintini ne tik pagal tuo metu atliktas užduotis, bet ir universaliais estetiniais kriterijais. Galiausiai rašytojų tikėjusių socialistiniais idealais, jautrumas elementarioms žmogaus teisėms

niekada nemažėjo. Tačiau tokie svarstymai tik patvirtina, kad praktiškai nubrėžti ribą tarp dominuojančio diskurso ir estetiškai emancipuotos literatūros, dominuojančio diskurso subversijos, kaip siūlė W. Emmerichas, yra labai keblus ir sunkiai įgyvendinamas uždavinys.

A. Borgwardt savo tiriamų autorių poveikį vertina ne kaip tiesioginį politinį, o politinę funkciją mato kaip totalitarinės valstybės, siekusios valdyti žmonių mąstymą ir elgseną, prieštarų artikuliaciją. Galutinės studijos išvados – kiekvienas analizuojamas rašytojas prisidėjo prie skirtingų visuomenės sričių liberalizavimo: S. Heymas – žodžio laisvės, Ch. Wolf – mąstymo laisvės, o W. Biermannas – elgsenos laisvės įteisinimo ir bent minimalaus politinio pliuralumo palaikymo.

Taigi detalus situacijos įvertinimas, kompleksiškas rašytojo ryšių politiniame ir literatūros lauke tyrimas yra svarbus sovietmečio kultūros tyrimų aspektas, nes būtent „vidurio“ kelias, prisitaikymo ir pasipriešinimo, tikėjimo ir nusivylimo trajektorijomis klostėsi rašytojų ir kitų kultūrininkų santykiai su valdžia. Galima pridurti, kad H. Fuhrmanno tezė, jog daugiausia buvo besirenkančių ne kritiškos, eksperimentinės, konformistiškos literatūros kelią, tinka ir politiniam elgesiui apibendrinti. Išsamaus veikalo *Opozicijos VDR istorija, 1949–1989*³⁴ autoriaus Ehrharto Neuberto nuomone, labiausiai paplitusi VDR politinio priešiško formos buvo politinis prieštaraavimas (*politischer Widerspruch*), o prieštaraujama dažniausiai buvo ne dėl esminių ideologinių ar politinių klausimų. Tam, beje, buvo priski-

³³ Angela Borgwardt, *Im Umgang mit der Macht: Herrschaft und Selbstbehauptung in einem autoritären politischen System*, Wiesbaden: Westdt. Verl., 2002, 523.

³⁴ Ehrhart Neubert, *Geschichte der Opposition in der DDR 1949–1989*, Berlin: Links, 1997.

riamos yra įvairios jaunimo subkultūros³⁵. Kultūriniam prieštaraivimui priskiriama net rašytojų ir intelektualų rašytinis protestas prieš Wolfo Biermanno išsiuntimą iš VDR ir VDR pilietybės atėmimą, po kurio kai kurie susilaukė vienokių ar kitokių sankcijų arba bent jau santykiai su valdžios institucijomis tapo įtemptesni.

Lietuvoje ir istorikai, ir literatūrologai panašiomis tyrimų kryptimis taip pat jau pradėjo eiti.³⁶ Istorikas V. Klumbys kalba apie keletą visuomeninių ir politinių lygmenų, kuriuose sovietmečiu galėdavo veikti tas pats asmuo. Dalia Satkauskytė analizuodama Vlado Šimkaus kūryba rodo kelis jo poezijos sluoksnius, tarp kurių klostosi paradoksaliūs ryšiai ir painus priklausymo oficialiajam diskursui ir pasipriešinimo jam tinklas³⁷, o išvadose kalba poeto kūrybos ambivalentiškumą. Tais pačiais 2010 m. pasirodžiusiame Edgaro Klivio straipsnyje tuo pačiu ambivalentiškumo terminu įvardijama vyravusi situacija teatre, kur kuriamas „menas dažnai buvo ne tiek vienprasmisškai rezistentiškas, kiek greičiau ambivalentiškas: dviprasmiškas, suderinantis dvi, kartais priešingas interpretacijas, tuo pat metu sakantis du skirtingus dalykus, žvelgiantis į skirtingas

puses.“³⁸ Reikia prisiminti, kad Alfonsas Andriuškevičius dar 1992 m. kaip pagrindinę dailininkų laikyseną sovietmečiu buvo išskyręs semikonformizmą, tačiau atidžiau analizuoti sovietmečio kultūros mišrumas pradėdamas tik dabar.

Galima manyti, kad požiūriui į sovietmetį kaip ambivalentišką diskursą susiformuoti reikėjo laiko. Menotyrininkė Skaidra Trilupaitytė pažymi, kad „Lūžio metu itin didelę reikšmę viešumoje įgavo disidentų mintys, publicistikoje vyravo radikalus totalitarinės praeities pasmerkimas. Šios nuotaikos turėjo įtakos ir „tikrojo“ nacionalinio palikimo, nonkonformistinės sovietmečio kultūros paieškoms“³⁹. Dėl šios priežasties, jos nuomone, „Sovietmečio kūrybos laisvės aspiracijas netikslinga būtų vertinti tik pagal disidentų nubrėžtus kriterijus, kurie, kaip sakytą, itin išpopuliarėjo Sovietų Sąjungos griuvimo metu. Sąlyginė vėlyvojo sovietmečio meninės kūrybos autonomija siūlo atkreipti dėmesį ir į oficialiuosius kūrybos laisvės diskursus, arba socialistinio realizmo principinį lankstumą“⁴⁰.

Todėl viena iš sovietmečio tyrimų realiausių perspektyvų – šio nevienalytiškumo analizė. Belieka laukti, kol tokios nuostatos bus įgyvendintos praktiniais tyrimais.

Išvados

Šiame straipsnyje aptarti A. Borgwardt ir kitų mokslininkų sovietmečio literatūros

³⁵ Neubert, 1997, 32.

³⁶ Diskusijoje „Sovietmečio tikrovė ir importuotos schemos – ieškant analitinio *aurea mediocritas*“, Elena Baliutytė siūlė „atsisakyti tiesmuko ideologinio dalijimo ir dalykiškai analizuoti objektą pasirinktu aspektu“, Dalia Satkauskytė teigė, kad „Kur kas svarbiau ir įdomiau bandyti suvokti to laiko kompleksiskumą, kaip žmogus sugebėjo išlikti, ką literatūra reiškė ir t. t.“, o Virginijus Gasiliūnas ragino tiesiog tirti konkrečių žmonių likimus. Žr. „Sovietmečio tikrovė ir importuotos schemos – ieškant analitinio *aurea mediocritas*“, Colloquia 21, 2008. ³⁷ Dalia Satkauskytė, „Sovietinis pasaulis ir (ne)sovietinis herojus Vlado Šimkaus poezijoje“, *Teksto slėpiniai* 13, Vilnius: VPU leidykla, 2010, 77.

³⁸ Edgaras Klivis, „Ardomasis prisitaikymas: cenzūra ir pasipriešinimo jai būdai sovietinio laikotarpio Lietuvos teatre“, *Menotyra*, 2010, t. 17, nr. 2, 128.

³⁹ Skaidra Trilupaitytė, „Kūrybos laisvės diskursai vėlyvojo sovietmečio ir pirmųjų nepriklausomybės metų Lietuvos dailės gyvenime“, *Menotyra* 2007, nr. 2, t. 14, 3.

⁴⁰ Trilupaitytė, 2007, 14, 6.

tyrimai siūlo keletą metodologinių požiūrio į sovietmečio literatūrą ir kultūrą atnaujinimo galimybių ir stiprina tas pozicijas, kurios mezgasi ir Lietuvos mokslininkų darbuose.

Akivaizdu, kad dichotominis pasipriešinimo ir prisitaikymo diskursas yra ribotas, neadekvatus istorinei situacijai (ypač postalininiam periodui) ir gana sudėtingai sovietinei kultūrai bei to meto socialinės elgsenos modeliams. Kaip viena iš tokio diskurso alternatyvų matoma detali, įvairiais šaltiniais grindžiama rašytojo situacijos, konfliktų su valdžia ir jų rutuliojimosi analizė, kompleksiškas politinių ir kultūrinių strategijų vertinimas, subtilesnių būdų įvairiems rašytojų ir valdžios santykiams įvardyti paieška.

Svarbi yra M. Weberio, P. Bourdieu ir kitų teoretikų galios samprata, atkreipianti dėmesį į didesnę ar mažesnę, tačiau neišvengiamą pavaldinio lojalumą, vienokį ar kitokį konsensuą, įvairiakrypčius, nuolat kintamus ryšius galios lauke. Sovietmečio tyrimuose reikėtų permąstyti ir kultūrinėje erdvėje veikiančios asmenybės sampratą, jos homogeniškumo ir heterogeniškumo problemiką, prisiimamų socialinių elgsenos modelių variantus, socialinių vaidme-

nų rinkinius, įvertinti socialinės elgsenos neracionalumą.

Iš apžvelgtų darbų matyti, kad problemiškas lieka estetinės ir sąmoningos politinės, socialinės veiklos lygmenų suderinimas, politologinių sąvokų vartojimas literatūros procesams analizuoti. A. Borgwardt interpretacinė politologija susikuria perspektyvų modelį politinio lygmens analizei, tačiau simbolinį estetinės veiklos aspektą ji tik įvertina kaip svarbų socialinės veiklos dėmenį detaliau jos neanalizuodama. Autoriai, kurie programiškai renkasi išliekamąją estetinę vertę turinčius kūrinius, neišvengiamai vertina ir aptaria juos politiniame kontekste (W. Emmerich, H. Fuhrmann), o kiti tik dabar pasirodantys estetiškai vertingi tekstai vokiečių literatūros kanono nekeičia. A. Borgwardt pasiūlytas modelis gali padėti analizuoti rašytojų ir valstybės santykių, tačiau to meto estetinei literatūros analizei reikės ieškoti kitokių papildančių metodologinių sprendimų, nepamirštant, kad, kaip formulavo W. Emmerichas, literatūra nėra linijinis ir nuoseklus procesas, bet prieštaringų, vienas kitą veikiančių judėjimų sistema, tam tikras įtampų, prieštaravimų laukas.

DAS VERHÄLTNIS DER SCHRIFTSTELLER MIT DER MACHT IN DER SOWJETZEIT: METHODOLOGISCHE LÖSUNGEN IN DER DEUTSCHEN LITERATURWISSENSCHAFT

Rimantas Kmita

Z u s a m m e n f a s s u n g

Im Aufsatz „Das Verhältnis der Schriftsteller mit der Macht in der Sowjetzeit: methodologische Lösungen in der deutschen Literaturwissenschaft“ werden die letzten Forschungen der DDR-Literatur den deutschen Literaturwissenschaftlern mit Rücksicht auf aktuelle Lage den Forschungen

der litauischen Literatur in der Sowjetzeit vorgestellt. Vor allem interessiert man sich für die methodologischen Wege die Literatur der Sowjetzeit zu analysieren, sowjetologische Begrifflichkeit und Auffassung der Resistenz, Opposition, Widerstand, Loyalität, Komformität

u.Ä. Als Produktive und anregende werden die Begriffe der Macht (von M. Weber und P. Bourdieu), der Akteurs (von der Handlungstheorie) erörtert. Eine besondere Aufmerksamkeit wird auf

Angelas Borwardt Konzept der interpretativen Politologie gerichtet, das als sehr fruchtbar bei der Überwindung des dichotomischen Diskurses der Anpassung und der Dissidenz empfunden wird.

Gauta: 2011 08 25

Priimta publikuoti: 2011 09 19

Autoriaus adresas:

Lietuvių literatūros ir
tautosakos institutas,

Antakalnio g. 6, LT-2055 Vilnius

El. paštas: rimantas.kmita@yahoo.com